

מבוא

ידיו של משה התחילו מפשפשות מתחת לשולחן. חברו נטה הצידה להסתירו. גלולית [ג'וינט] תפוחה וארוכה מוכנה היתה בין אצבעותיו. הוא הצית אותה ובאותו גפרור הצית סיגריה רגילה. קומתו הזעירה נשתוחחה עוד יותר עד שהיה כמעט כולו מכוסה מתחת לשולחן. שפתיו נצמדו אל שקערורית כפו הקמוצה. הוא שאף מהגלולית עד כלות הנשימה. אחר־כך מסר אותה לחברו ונשאר כפוף דומם. בכל כוחו עצר את העשן עד שעניו בלטו בחוריהן וצווארו תפח. במהרה תקפו שיעול והעשן נפלט מפיו סילונים־סילונים.

הטקסט הזה מופיע בהמעברה, ספרו הראשון של שמעון בלס (1930-2019) בשפה העברית. הרומן, שפורסם ב־1964, 13 שנים לאחר הגירתו של בלס מעיראק לישראל, הנכיח לראשונה את הסיפור המזרחי בספרות העברית ולימים הפך לקלאסיקה. העלילה מספרת את סיפורם של תושבי מעברה בדיונית בשנות החמישים של המאה הקודמת, אוריה שמה, אי שם במבואות הדרומיים של תל אביב. היא נסבה על מאמציהם הכושלים של תושבי המעברה, רובם מהגרים מעיראק, להתאחד ולקבל אחריות לגורלם – מאמצים שהרשויות ומנהלה האשכנזי של המעברה מסכלים שוב ושוב. יצירותיו של בלס מהדהדות את ההפליה, את הדחיקה לשוליים ואת שלילת התרבות והזהויות של תושבי המעברות בשנות החמישים והשישים. אף על פי כן, המעברה איננו סיפור של אובדן בלבד. ברומן זה יש גם מידה של חתרנות, פריעת האידיאולוגיה הציונית־אשכנזית

של תקופתו. החתרנות נובעת בין היתר מכך שבלס הגדיר עצמו סופר ערבי-יהודי שלא איבד את תחושת שייכותו לתרבות הערבית גם לאחר קליטתו בישראל.

הרומן גדוש במחוות שבאמצעותן בלס מעלה על נס רפרטואר עשיר של התרבות הערבית – טעמה, ריחה ומנהגיה. ואולם בכל הנוגע למנהג עישון החשיש – תמצית שרף דחוסה המופקת מפרחי הקנאביס הנקביים, ואשר מכילה ריכוז גבוה של החומר הפסיכואקטיבי THC – עמדתו מתיישרת דווקא עם עמדותיהם של קוראיו בני מעמד הביניים האשכנזי. החשיש, שנדד לאורך הדורות מאסיה אל המרחבים המוסלמיים ומשם אל יבשות אחרות, נתקל בעמדות דומות כמעט בכל מקום שהגיע אליו. לפני 1948, עם העלייה בהיקף עישון החשיש בקרב בני מעמד הפועלים העירוני בחברה הערבית-פלסטינית, ותיקי היישוב (ספרדים ואשכנזים) ומהגרים ממזרח אירופה נטו להתרחק ממנו; ובעשורים הראשונים לאחר קום המדינה נותר עישון החשיש מוגבל לאנשי העולם התחתון ולבני המעמד הנמוך, רובם בני הדור הראשון והשני להגירה מהמרחב המוסלמי. בשני ההקשרים תפסו המעמדות ההגמוניות את החשיש כסמל של אוריינטליות בזויה המעיד על נחשלות, ניוון, פיגור וברבריות, ואף חששו כי אימוצו יוביל את המפעל הציוני להיטמעות בלבנט ולכיליון.

נראה כי בלס הפנים תפיסות אלו, וסירב להציג נקודות מבט אלטרנטיביות שנדחקו לשוליים תחת משטרי הפיקוח והאיסור על הקנאביס מאז ראשית המאה העשרים. את משה ומאיר, דמויות המעשנות חשיש במעברת אוריה, הוא מתאר כעלובים וכחסרי אונים; אי-אפשר לסמוך עליהם והם אינם מסוגלים להפעיל שיקול דעת או לשלוט בעצמם. במקרה אחד, מאיר, לאחר "שכיבדוהו בכמה מציצות, [...] המשיך דרכו מתנווד, ראשו מסותר ורגליו נושאות אותו בקושי, כאילו שלולות בשלשלאות-ברזל". במקרה אחר, משה ומאיר, בעודם מסותרים מחשיש, "פרצו בצחוק ונפלו זה בזרועותיו של זה. רגלו של משה מעדה והוא כרע תחתיו, אך צחוקו לא נדם".

בלס מציג את עישון החשיש כמעשה נחות ומושחת כל כך עד שגיבוריו נאלצים להתענג עליו בהיחבא – לא מפחד המשטרה (שאנשיה התרחקו ממעברות), אלא בשל תחושת הבושה. על סצנות אלו רובצת אווירת ייאוש קשה, והתחושה מתעצמת בסוף הרומן: יוסף שאבי, הדמות המרכזית, מכיר בכישלון מאמציו לשפר את חיי המעברה, והרומן נחתם במשפט טעון, בעיצומן של מחשבות עגומות בבית הקפה של המעברה: "ריח חריף [של חשיש] בא אל אפן... ריח כבד. הוא עצם את עיניו והקשיב להמולה".

אווירת הייאוש הקודרת שאפפה את תיאורי עישון החשיש בהמעברה שבה ומופיעה גם בסיפורו הקצר של בלס "בנים-ולא-נים", שראה אור ב-1968, שנים אחדות לאחר פרסום הרומן. בסיפור זה מתוארת מערכת יחסים עכורה בין פרוצה, חבו, ללקוח, סאמי, שניהם מזרחים וצרכני חשיש בדרום תל אביב. סאמי, השקוע במערבולת של הזיות חשיש נואשות ומעוררות רחמים, מפציר בחבו, כמעט בתחינה קודחת, שתואיל לתת לו "שחטה" אחת מן ה"גלולית", אך היא, באכזריות זוחה, מתעלמת מהפצרותיו ומותירה אותו מוכה תאוה וחסר אונים:

צחוקה של חבו שאג כצחוקו של המון. [...] "שחטה אחת. רק שחטה אחת", חרחר קולו. אחר-כך שקט. כאילו תנומה אחזה בעפעפיו. כשננער היו עיניו מלופפות וכבויות. [...] אגלי-זיעה ניגרו על פניו, שטפו צווארו העבה והבהיקו על חזהו החשוף, הרחב והשרירי. [...] עיניה [של חבו] רשפו אליו את ביון והנרגילה פיעפעה בעליצות. הוא נתן בה את עיניו הכבויות-הדוממות ומיד השפילן. דבר-מה זע בלבו. הוא החל לפסוע ברגליים רועדות וידיו מרחפות לצדו. משהגיע אצלה נסמך בידיו בספה ושמט אליה את ראשו. צחוק אווילי תקפו. [...] אחר הזדקף. "יש לך. אני יודע שיש לך! כאן. כאן". תחב ידו מאחורי הכר שאליו נשענה וליהג: "תני לי שחטה. שחטה אחת! [...] אהיה פדותך, תני לי! אנשק לך את הרגליים! תני לי ואנשק לך! תני לי!"

מאז פרסומם של המעברה ושל "בנים-ולא-נים", העמדות והמדיניות ביחס לקנאבים (חשיש, מריחואנה) בישראל השתנו תדיר, כפי שיתואר בהרחבה בספר זה. אך בטרם נעמיק בשינויים האלה, עולה השאלה: כיצד אירע שדווקא בלס – סופר יהודי-ערבי בעל קול חתרני, אנטי-ממסדי מובהק ולעיתים אף אנטי-ציוני מוצהר – אימץ עמדות ביחס לקנאבים שקרובות עד מאוד לאלו של הממסד הציוני, שאותו הקפיד לבקר? כפי שיובהר בפרק הראשון, רבות מהאליטות בעולם המוסלמי לדורותיו – מימי הביניים, דרך העת החדשה המוקדמת ועד לעת החדשה – נטו לראות בחשיש חומר מגונה, נחות ומזהם. צרכניו, שנמנו רובם ככולם עם פשוטי העם, היו בעיניהן אספסוף נטול מוסר, משולל רציונליות וחסר מכובדות חברתית. בעת החדשה הלכו בדרכן גם מעמדות הביניים במזרח התיכון – הם ראו בבני מעמדות הפועלים המעשנים חשיש מכשול בדרך לקדמה לאומית ולבניין חברה מודרנית.

עמדות דומות רווחו במרחבים קולוניאליים ופוסטקולוניאליים אחרים, שבהם שעתקו מעמדות הביניים כמעט במדויק את תפיסותיהם של השלטונות הקולוניאליים שנסוגו. עמדותיו של בלס ביחס לחשיש משקפות היטב תופעה זו: הן מלמדות עד כמה הפנים את נקודת המבט המעמדית עוד בטרם היגר לישראל, ועד כמה היא תאמה את הדמיון החברתי של היישוב היהודי ושל ישראל הצעירה. הדמיון הזה נשען על מארג של תפיסות מוגזעות, ממוגדרות ומעמדיות, אשר הציבו את הקנאבים כסמל מובהק של נחשלות אוריינטלית והעניקו לו נופך של אחרות, תופעה שיש למגרה.

עמדות אלו מזמינות גם עיון מחודש במעמדו של הקנאבים עצמו כ"חפץ". המסורת ההומניסטית המערבית נטתה להעניק מעמד מוסרי וכושר פעולה כמעט בלעדיים לסובייקטים אנושיים, ואילו חפצים, טכנולוגיות וחומרים נתפסו כרקע אילם, ככלים או כ"דברים" נטולי אחריות. תפיסה זו מקהה את הרגישות לאופן שבו חפצים נטענים במשמעויות, משוקעים במשטרי כוח ומשמשים אמצעי לסימון גבולות בין לגיטימי לסטיגמטי, בין "אנחנו" ל"אחרים". הקנאבים, כפי

שיעלה מן הפרקים הבאים, איננו רק "סם" שהשלטונות מבקשים לצמצם את השימוש בו, וגם לא רק "משאב" שצרכניו מבקשים ליהנות ממנו; הוא חפץ טעון, שבאמצעותו עוצבו מחדש היררכיות של גזע, מגדר ומעמד וסורטטו הגבולות שהבחינו בין "מודרני" ל"נחשל" ובין "אירופי" ל"מזרחי". במובן זה, המעמד המוסרי שיוחס לקנאבים – סכנה, השחתה, או לחלופין הבטחה תרפויטית – היה תמיד גם עדות לשיפוט המוסרי של המשטרים, המוסדות והקהילות שהקנו לו משמעות.

פלסטיין-ישראל, הלבנט והעולם

מטרתו המרכזית של הספר היא לשוב אל ראשיתה של מה שכונה "בעיית החשיש" בארץ, מתחילת ימי המנדט הבריטי – תקופה שבה צורף הקנאבים לראשונה לרשימת הסמים האסורים באמנות הבינלאומיות של חבר הלאומים – ועד שנת 1967. הספר מבקש להתחקות על ההיסטוריות הסבוכות של רשתות ההספקה וזרימת הקנאבים אל תוך הארץ וממנה, על ניסיונות המדינה להתמודד עימן, על התמודדות שחלו בתרבות צריכת הסם ועל פיתולי חייו החברתיים. במילים אחרות, זהו ניסיון לקרוא את המעבר מפלסטיין המנדטורית למדינת ישראל מבעד לעדשת הקנאבים – סחורה לא חוקית אך בעלת נוכחות מתמדת, שנקנתה ונמכרה, נצרכה והוסדרה, נדונה והושמצה; מסך שעליו הוקרנו מאוויים וחרדות גזעיות, מגדריות ומעמדיות. זוית ראייה זו פורסת לפנינו תמונה מורכבת של חברה המתמודדת עם חומר שאתגר את השלטון וגם שימש סמל טעון לדימוי העצמי ולדימויו של האחר.

במקביל, הדיון מסרטט את תהליך הליברליזציה המפותל של תרבות הקנאבים בפלסטיין-ישראל. על אף משטרי האיסור והפיקוח המקומיים והבינלאומיים, שהכבידו על המסחר בקנאבים ועל השימוש בו מאז ראשית המאה העשרים, לקראת סוף שנות השישים החל החומר לזלוג אל מעבר לגבולותיהם של המעמדות הנמוכים, האתניים

והתרבותיים כאחד, ולהגיע אל מעמדות הביניים. בתנועה זו החל תהליך של נורמליזציה, שראשיתו בצל החשדנות והשוליות. מראשית המאה העשרים ואחת קיבל התהליך הזה תנופה נוספת עם עלייתו של הקנאביס הרפואי בישראל, שהשימוש בו התרחב במהירות: תמורה זו עטפה את החומר בשפה של רפואה, מחקר ותועלת טיפולית, והעניקה לו לגיטימציה מוסדית חדשה. כך נוצר מעבר הדרגתי מהפללה, דרך מדיקליזציה ועד לליברליזציה רחבה יותר. אחת מנקודות השיא של מעבר זה הייתה החלטתה של ממשלת ישראל בשנת 2022 לאמץ מדיניות של אי-הפללה.

אף כי הספר מעמיד במרכזו את המרחב הטריטוריאלי של פלסטין המנדטורית ושל מדינת ישראל, הוא מבקש לחשוף את שזירתו ההדוקה של מרחב זה בתוך המרחב הלבנטיני ומעבר לו בכל הנוגע לקנאביס – לזרימתו, לצריכתו, לאכיפה נגדו ולדרכי ייצוגו. עם זאת, ההיסטוריה הלאומית של הארץ אינה נזנחת אלא נפרסת כאן מחדש באופקים רחבים, טרנס-לוקליים וטרנס-לאומיים. הספר מבקש אפוא לעמוד על הדרכים שבהן הוצבה פלסטין-ישראל בתוך המרחב הלבנטיני והעולמי ועל האופנים שבהם מרחבים אלו חדרו לתוכה, חלחלו לעומק מרקמיה החברתיים והמדיניים ועיצבו את נתיביה – החל בשרשראות ההספקה של החשיש, עבור בדרכי צריכתו ובהבניותיו הרשמיות והעממיות, וכלה במדיניות האכיפה כלפיו. גישה זו, החורגת מגבולות המסגרת הפרשנית הבלעדית של המדינה, מבקשת להציב את הקנאביס בתוך מארג רחב יותר של תנועות, רעיונות ואנשים שחצו גבולות מדיניים. היא מבוססת על ההכרה ההולכת ומתרחבת במחקר כי אי-אפשר להבין סמים אסורים מתוך מסגרת לאומית בלבד; הם חלק ממרחבים חוצי גבולות, שבהם פוליטיקה, כלכלה ותרבות נשזרים יחדיו ויוצרים זיקות מורכבות ועמוקות.

גישתי הטרנס-לאומית נובעת מן ההבנה שאזור בְּלָאד א־שָאם – הלבנט, או "סוריה הגדולה", ובו סוריה, ירדן, לבנון ופלסטין-ישראל בנות זמננו – נארג לכדי יחידה אזורית רציפה

באמצעות קשרים חברתיים, כלכליים ותרבותיים שהחלו להירקם כבר באמצע המאה התשע-עשרה. תקופת המנדטים לא הייתה נקודת שבר של ממש ביחס לעידן העות'מאני המאוחר; למעשה, בשליש הראשון שלה אפשר לזהות המשך ישיר של אותם דפוסים אזוריים, עד שנדמה כי אלה היו "שנות דמדומים עות'מאניות", במילותיו של ההיסטוריון סירוס שאייג. תהליך האינטגרציה שחוללה הסולטנות העות'מאנית במחצית השנייה של המאה התשע-עשרה היה מבוסס ועמוק מכדי להיעלם באחת, ואילו התנועות הלאומיות והאליטות המקומיות שצמחו באותן שנים עדיין היו חלשות מכדי לחולל שינוי יסודי במבנה המרחב.

גם לשלטונות האימפריאליים – הצרפתי והבריטי, שניהלו את המנדטים מתוך חסכנות ובאמצעים מצומצמים – לא היה הכוח וגם לא הרצון לעקור מן השורש את מציאות החיים האזורית העות'מאנית. נהפוך הוא: הם הכירו במציאות זו, ולעיתים אף הסתמכו עליה כדי לבסס את שלטונם. מעניינת במיוחד היא עמדתם של הציונים בני "היישוב החדש", הקהילה היהודית המאורגנת בפלסטין ערב 1948. אף שהם חתרו להקים מדינה נפרדת מזו של שכניהם הערבים, הם התאימו את עצמם לא אחת לדפוסים האזוריים ואף נטלו בהם חלק פעיל. הם לא יכלו, ולעיתים גם לא ביקשו, לנתק את עצמם מן המארג של בלאד א-שאם. כפי שהעיר שאייג באירוניה, הציונים "היו רחוקים שנות אור מלדמות את ביתם ל'וילה בג'ונגל'".

יש אמת רבה בטענה שחלוקת הלבנט למדינות מנדטוריות נפרדות יצרה גבולות חדשים ואזורי סֶפֶר, שבהם הלכו והתגבשו זהויות טריטוריאליות ולאומיות מובחנות. זהויות אלו כרסמו בהדרגה בקשרים המרחביים הוותיקים של האזור וטשטשו אותם. עם זאת, אותם גבולות חצו לא אחת רשתות מסחר, חברה, תרבות ופוליטיקה שנשענו על תשתיות מן התקופה העות'מאנית והמשיכו להתקיים בעקשנות. מצב ישן-חדש זה השתלב עם ייסודם של מנגנוני שליטה, איסור ורגולציה חסרי תקדים הנוגעים לסמים, מנגנונים שהלכו והתהדקו לפני התקופה שבין המלחמות ובמהלכה. ביטוי מכריע

לכך ניתן באמנת האופיום השנייה של חבר הלאומים ב-1925, שבה הוכללו לראשונה גם איסורים על הקנאביס. שתי התרחשויות אלו – הקמת מדינות המנדט והוצאת הקנאביס אל מחוץ לחוק בזירה הבינלאומית – הן נקודת המוצא של הספר. הן שילבו את פלסטיין, לראשונה בתולדותיה, בתנועות של חשיש אסור בקנה מידה רחב, בשעה שהסחר בו סומן כ"הברחה" וסוחריו הוגדרו כעבריינים מועדים. מעבר לכך, אירועים אלו הביאו להרחבתו של ציבור המשתמשים בחשיש בפלסטיין ועיצבו את החשיש כחלק מתרבות הפנאי המקומית. תרבות זו הלכה והתפשטה במיוחד על רקע תהליכי העיור של שנות המנדט: בתי הקפה, השווקים והמרחבים הציבוריים שנולדו או הורחבו בתקופה זו שימשו מוקד להתכנסות, למפגש ולצריכה. הביקוש לחשיש לא דעך עם קץ השלטון הבריטי; הוא נשמר גם לאחר המעבר ממסגרת קולוניאלית למדינת לאום חדשה. בשנים הראשונות שלאחר 1948 המשיכה הצריכה להתקיים, אף כי פניה החברתיות השתנו בהדרגה: אם בתקופת המנדט זוהה עישון החשיש בעיקר עם ערביי הארץ, הרי במדינת ישראל הצעירה החל ההרגל להתפשט גם בקרב יהודים, ובמיוחד בקרב יוצאי מדינות המזרח התיכון וצפון אפריקה. במובן זה, הקשרים חוצי המרחבים באזור, ובראשם רשתות הסחר, הוסיפו לעצב את תרבות הקנאביס בישראל – תרבות עירונית שנולדה בעיר והוסיפה להשתנות ולהעמיק עד ימינו.

היתרון בבחינת תולדות הקנאביס בארץ דרך עדשה גלובלית או טרנס-לאומית נובע גם מנסיבות אחריותה של מה שהיסטוריון דייוויד קורטרייט כינה "המהפכה הפסיכואקטיבית" (the psychoactive revolution). מונח זה, שקורטרייט טבע בספרו הקלאסי מ-2001 *Forces of Habit: Drugs and the Making of the Modern World*, מתאר עידן שהחל בראשית המאה השש-עשרה ונמשך עד ראשית המאה התשע-עשרה, ואולי אף מעבר לכך. בתקופה זו הלך וגבר השימוש באמצעים עוצמתיים יותר ויותר לשינוי התודעה הערה ה"נורמלית". את המגמה הזאת הניעו גל הסחר הטרנס-אוקיאני,

הכיבושים האימפריאליים שבמהלכם נחשפו האירופים לסמים אורגניים חדשים, ופריצות דרך מדעיות כגון בידוד החומרים הפעילים באופיום ובקוקה, שאפשר את ייצורם של ההרואין והקוקאין. אל אלה נוספה המצאת הזריקה התת-עורית, שהאיצה והעצימה את חוויית השכרות.

אחריתה של תקופה זו, שבה אנו שרויים עד היום, מסמנת תנועה הפוכה. יורשיהם של הסוחרים, של בעלי המטעים ושל האליטות האימפריאליות, שגרפו במשך מאות שנים רווחים עצומים ממשאבי העולם הפסיכואקטיביים, החלו לפעול להגבלת השימוש בהם, להסדרת הסחר בהם ואפילו לאיסור גורף עליהם. קשה להצביע על מועד מדויק שבו חל שינוי קולקטיבי זה בסדרי העדיפויות, אולם כבר במפנה המאה העשרים הוא התגלה ככוח רב עוצמה בפוליטיקה המקומית והגלובלית. זוהי אחת מפניות הפרסה הגדולות של ההיסטוריה המודרנית, אך היא התרחשה באיטיות ובהיסוס והייתה רצופה סתירות ומאבקים. פלסטיין-ישראל השתלבה היטב בהקשר זה. מאז כינונם של מנגנוני שליטה גלובליים על אופיאטים בכלל ועל קנאביס בפרט ב-1925, לא יכלו עוד מוסדות השלטון המקומיים להסתמך על עצמם בלבד. גופים בינלאומיים – חבר הלאומים, האו"ם, האינטרפול ואחרים – מילאו תפקיד פעיל בפיקוח על הסחר בקנאביס ובמאבק בצריכתו. השפעתם לא תמיד הייתה מכרעת, אך נוכחותם הייתה ישירה, ולעיתים אף עיצבה את המהלכים שנקטו למניעת הפצתו של הסם והשימוש בו.

חקר הקנאביס, כמו המחקר העוסק בסמים אסורים אחרים, מאפשר אפוא לבחון מחדש מה שמכונה "לאומיות מתודולוגית". מושג זה, הרווח בהיסטוריה ובמדעי החברה, מצביע על הנחת יסוד נפוצה – לעיתים גלויה ולעיתים סמויה – שלפיה מדינת הלאום היא יחידת הניתוח המרכזית, ולפעמים אף הבלעדית, להבנת תופעות חברתיות, פוליטיות, כלכליות ותרבותיות. מסגרת ניתוח זו נוטה לכלוא תהליכים מורכבים בתוך גבולות מדיניים, בלי הכרה מספקת בצורתם החוצה גבולות ובקנה המידה הגלובלי שבו הם מתרחשים.

ואולם תהליכי הגירה, פרקטיקות קולוניאליות ותנועת רעיונות, ידע וסחורות, ובהם גם סחר בסמים, מעולם לא התכנסו אל תוך גבולות מדינת הלאום. נתיבי הסחר בקנאביס, כפי שיתברר בהמשך, נולדו מלכתחילה כזרמים חופשיים, כמעט אדישים לקווים שנמתחו על גבי מפות. גם לאחר שקמו מדינות ריבוניות והוגדרו גבולות קשיחים יותר, נתיבי הסחר המשיכו לחצות אותם בקלות יחסית, כל עוד פעלו כוחות הביקוש וההיצע. כמו כן, יש לזכור כי עד לפני כ־75 שנה לא התקיימו כמעט האמצעים שאנו מזהים כיום עם גבולות: איסוף מודיעין סדור, מחסומים פיזיים, מערכות מעקב מתקדמות או מנגנוני פיקוח משפטיים ופיסקליים מורכבים. הגבול לא היה ישות קפואה ובלתי ניתנת לערעור, וגם כיום הוא איננו כזה; מרחב הגבול הוא נוזל ויחסי, ונמצא בתנועה מתמדת של התרחבות והתכווצות, ומכאן גם של חמקנות מתמדת מול שאיפת המדינה לסרטטו ולשלוט בו. נקודה זו מובילה ישירות אל מושג "החיים החברתיים של סחורות", שטבע ארג'ון אפדוראי. לטענת אפדוראי, ככל שהיצרנים הסוחרים והצרכנים מתרחקים זה מזה בזמן ובמרחב, כך נעשה הידע על אודות הסחורות חלקי, סותר ודיפרנציאלי. לכן סחורות אינן רק חפצים – "דברים" (things), כלשונו – בעלי ערך כלכלי גרידא; הן טעונות במשמעויות חברתיות ותרבותיות שמשתנות לפי ההקשרים המקומיים ומסלולי ההפצה. הקנאביס בפלסטין ובישראל הוא דוגמה מובהקת לכך: המשמעויות שיוחסו לו היו ברובן פרי ידע קולוניאלי, שהוזרם מן המושבות ומן המרכזים האימפריאליים ועבר תרגום והתאמה לנסיבות המקומיות – נסיבות אשר, מטבען, השתנו והתפתחו עם הזמן.

הגישה הגלובלית הכרחית גם משום שסמים אסורים הם מן הסחורות הגלובליות ביותר בעולמנו; יש האומרים כי הם מייצגים כיום את הכלכלה השלישית בגודלה בעולם. ומכל הסמים הללו, הקנאביס הוא אולי הסם המרתק ביותר. במשך קרוב למאה שנים קבעו בעלי הכוח הפוליטי, המדעי, הרפואי והחברתי כי הקנאביס הוא סם אסור (illegal), או למצער סם לא לגיטימי מבחינה חברתית (illicit).

בניגוד לאופיום ולנגזרותיו, שהמשיכו לשמש כתרופות וכמשככי כאבים גם בשעה שהשימוש בהם למטרות אחרות נאסר, הקנאביס סומן כחומר שכמעט אין לו כל שימוש לגיטימי. לאורך ההיסטוריה המודרנית רופאים הסתמכו על האופיאטים, מדענים חקרו אותם, תאגידים שיווקו אותם וממשלות הכשירו את שימושיהם – בניגוד חריף למעמדו של הקנאביס. ואף על פי כן, לפי נתוני משרד האו"ם לענייני סמים ופשיעה (UNODC) משנת 2025, כ־244 מיליון בני אדם ברחבי העולם צורכים קנאביס באופן מזדמן או קבוע. נדמה אפוא שהגלובליזציה של הקנאביס התרחשה למרות פעילותם של רבים מן הסוכנים והסוכנויות שנחשבים בדרך כלל למנועים המרכזיים של תהליכי הגלובליזציה. זוהי גלובליזציה מלמטה, או "גלובליזציה סוטה" (deviant globalization): רשתות של מגדלים, סוחרים וצרכנים שפעלו במחשכים או בגלוי, חצו גבולות מדיניים ואתגרו מוסדות בינלאומיים, והעניקו לקנאביס את מעמדו כסחורה גלובלית חתרנית אך עקשנית.

הסיפור שיבוא

הספר בנוי באופן כרונולוגי, וכל אחד מפרקיו מאיר מזווית אחרת את דפוסי הסחר הבלתי חוקי בקנאביס, את תרבות הצריכה שנקשרה בו, את משטרי הפיקוח והאכיפה שהוטלו עליו, את סוגי הידע שהעניקו לו משמעות חברתית ותרבותית בפלסטיין המנדטורית ובמדינת ישראל, וכן את הייצוגים והדימויים שדרכם נתפס החשיש ועוצבה משמעותו הציבורית.

הפרק הראשון מציב את היסודות ההיסטוריים: הוא בוחן את ההקשרים הגלובליים והאזוריים שהולידו את סחר החשיש בלבנט בעידן העות'מאני המאוחר ובשנים שבין שתי מלחמות העולם. באופן פרדוקסלי, סחר זה היה תוצר של משטרי איסור בינלאומיים ומקומיים חדשים שנמתחו ממוקדי הגידול והייצור בלבנון ובסוריה שבצפון ועד מצרים בדרום, שהייתה שוק הצריכה העיקרי. בשל

מיקומה הגיאוגרפי של פלסטין המנדטורית היא נשזרה במרכזן של תנועות אלו, ובשל כך הפכה לימים ל"אסם החשיש" הגדול במזרח התיכון הערבי.

בפרק השני מתואר כיצד מבריחי החשיש שחצו את שטחה של פלסטין הציבו אתגר מתמשך לשלטון הקולוניאלי הבריטי. הפרק מתחקה על מסעותיהן של הסחורות לאורך הארץ, ובוחר את הדרכים שבהן מבריחי החשיש – יחידים ורשתות – ביקשו להתגבר על מכשולים פיזיים ואנושיים שנועדו לעצור את מרכולתם בדרכה למצרים. כפי שיתברר, שלב ה"מסירה" היה החוליה המסוכנת ביותר בשרשרת: הוא דרש חציית מחסומים, התמודדות עם תנאי שטח קשים, ובעיקר פריצה דרך גבולות מדיניים חדשים שהגבילו את חופש התנועה.

הפרק השלישי מתמקד בהשלכות החברתיות של הסחר בחשיש. התפשטות ההברחות מצפון הארץ לדרומה לא רק חיברה את פלסטין למסלולי סחר אזוריים, אלא גם עיצבה מחדש את תרבות הצריכה המקומית. חלק מן הסחורות שיועדו למצרים נשארו בארץ והובילו לעלייה ניכרת בצריכת החשיש, בעיקר בקרב האוכלוסייה הערבית העירונית. לתהליך זה היה קשר הדוק לגלי העיור של שנות המנדט, שבמסגרתם צמחו והתרחבו מרחבים ציבוריים חדשים כגון שווקים, תחנות רכבת, נמלים ובתי קפה, ששימשו קרקע פורייה להתפשטות תרבות העישון. אתרי חשיש למיניהם – מחששות ומאורות, בתי בוש ופא בתי קפה – השתרגו במרקם העירוני, במיוחד בערי הנמל. לעיתים נדמה היה שהמצב יוצא מכלל שליטה, כאשר רבים שוטטו ברחובות בעודם נתונים במצב של שכרות חשיש. הפרק מדגים אפוא כיצד בארצות מעבר עשויה האוכלוסייה המקומית להיספח למעגלי הצריכה, בעקבות הגישה הישירה לסם ושזירתו בחיי היומיום העירוניים.

הפרק הרביעי עוסק בעמדות היהודים בפלסטין כלפי החשיש. מהגרים יהודים ממזרח אירופה התרחקו ממנו, וכך גם בני ובנות "היישוב הישן" האשכנזי והספרדי, אף שהיו משוקעים עמוק

במנהגים ובתרבות המקומיים. עמדות אלו נשענו על ידע קולוניאלי ועל פנטזיות אוריינטליסטיות שהותאמו לתנאי הארץ. בעיני רבים בציבור היהודי נתפס עישון החשיש כהרגל מזרחי בזוי, המאיים לטשטש את ההבדלים בין יהודים לערבים ולכרסם בעתידו של המפעל הציוני בארץ ישראל.

הפרק החמישי עובר אל מדינת ישראל הצעירה. הקמתה ב-1948 לא קטעה את נתיבי הסחר הוותיקים; הביקוש המצרי, ויכולתם של מגדלים ומבריחים לבנונים להמשיך לספק את הסם, הבטיחו את שימורם. גבולותיה החדירים של המדינה החדשה ומחסור כרוני בכוח אדם ובאמצעים במשטרת ישראל תרמו לשרידות הסחר בחשיש. אך ניכרו גם שינויים: יהודים ישראלים החלו להשתלב בסחר הטרנס-אזורי, ולעיתים גם שיתפו פעולה עם "כנופיות ערביות"; המבריחים נעשו נועזים ומתוחכמים יותר; ואף נטען כי הצבא הישראלי היה מעורב גם הוא בפעילות זו.

הפרק השישי בוחן את ההיסטוריה של תרבות הצריכה בישראל ואת ייצוגיה בשנים 1948-1967. ייצוגים אלו היו טעונים במטענים קולוניאליים מן התקופה המנדטורית, אך כעת הם השתלבו במציאות חדשה: התרוקנות הארץ מרוב תושביה הפלסטינים בעקבות הנכבה, ואכלוסה בעולים מארצות המזרח התיכון וצפון אפריקה. אחדים מן העולים הללו הביאו עימם הרגלי צריכה משלהם. אחרים, בני הדור הראשון או הדור השני להגירה, אימצו הרגלים כאלה בארץ, על רקע הפלייתם ודחיקתם לשולי החברה. כך הפך החשיש בעיני השלטונות מ"בעיה ערבית" ל"בעיה יהודית", אף שמספר הצרכנים היה מצומצם ועמד על אלפים בודדים בלבד. עצם המנהג חיזק את חרדות ההתמזרחות של המעמד האשכנזי השליט, ובה בעת החריף את הפללתן והדרתן של קהילות מזרחיות בחברה הישראלית.

אם כן, על אף השתנות הנסיבות, סחר החשיש בלבנט נמשך ללא הפוגה, ואף לווה בעלייה במספר הצרכנים. ואולם מלחמת 1967, שלהי שנות השישים וראשית שנות השבעים היו נקודת מפנה דרמטית בתולדות החשיש באזור בכלל ובישראל בפרט. בשנים

האלה החלה עלייה מתמדת בהיקף עישון הקנאביס בישראל; יהודים ישראלים רבים, שבעבר נמנעו מן ההרגל, הצטרפו בהדרגה למעגל הצרכנים. בכך נסדקה, ואף קרסה, ההבניה הנוקשה של הקנאביס כתועבה ערבית ומזרחית. השינוי הזה לא היה תופעה מקומית בלבד, אלא חלק מתמורה גלובלית רחבת היקף. דיווחים ממדינות רבות ובהן אוסטרליה, קנדה, קולומביה, הונג קונג, הודו, הפיליפינים, סקוטלנד, ונצואלה וגרמניה המערבית העידו על עלייה חדה בצריכת הקנאביס בשנים אלו. בישראל השפיעה במיוחד סצנת הסמים המתפתחת בארצות הברית, בעיקר בקרב סטודנטים, אשר עוררה סקרנות והעניקה לחומר נופך של יוקרה בקרב ישראלים מבוססים. אט אט חלחלה מגמה זו גם אל השכבות האמידות פחות, ואף שהתהליך לא היה ליניארי, הוא צבר תנופה והגיע לשיאו בביטול ההפללה בישראל בשנת 2022.

בד בבד עם דעיכתן של מיתולוגיות מוגזעות, ממוגדרות ומעמדיות סביב הקנאביס, הלכה והתפתחה בארץ גם תעשייה של קנאביס רפואי, ולצידה מחקר מדעי פורץ דרך. שני אלה תרמו לחיזוק מעמדו של הקנאביס והקנו לו מקובלות חברתית נרחבת. פרק אחרית הדבר עוסק בתהליכים אלו, שהחלו בראשית שנות השבעים והם נמשכים עד ימינו, ומסרטט את קווי המתח וההמשכיות בין עברו האסור של הקנאביס ובין ההווה החוקי למחצה שבו הוא נטוע. הפרק מצטרף לשיח המתמשך על האופן שבו קהילות מקנות לסחורות (סמים, במקרה הזה) משמעויות סמליות חדשות, ועל הדרכים שבהן חברות מאמצות אל חיקן סחורות שסומנו בעבר כזרות וכמוקצות.